

Faenskapets skaperglede: Demonveggen i Sauherad kirke

Elisabeth Andersen

Forsker, Norsk institutt for kulturminneforskning

Elisabeth Andersen er cand.philol. i kunsthistorie fra Universitetet i Oslo (2005). Hun arbeider med prosjekter knyttet til kirkekunst og kirkeinteriører i NIKU. Hun har de siste årene forsket på kalkmalerier i norske kirker sammen med Susanne Kaun. Nylige publiseringer er «Closing the Tabernacle: European Madonna Tabernacles c. 1150 – c. 1350», *Medievalia. Revista de Estudios Medievales* (2020) og sammen med Kaun «Shadow Paintings: A Neglected Type of Wall Painting», *Nordic Review of Iconography* (2019).

ea@niku.no

Susanne Kaun

Malerikonservator, Norsk institutt for kulturminneforskning

Susanne Kaun er utdannet konservator ved Fachhochschule Potsdam (2003). Siden 2012 har hun arbeidet som konservator og forsker ved NIKU. Hun har de siste årene forsket på kalkmalerier i norske kirker sammen med Elisabeth Andersen. Nylige publiseringer, begge sammen med Andersen, er «The Murals of the Old Church in Moster: A typical Norwegian Post-Reformation Wall decoration?», *European Journal of Science and Theology* (2018) og «Shadow Paintings: A Neglected Type of Wall Painting», *Nordic Review of Iconography* (2019).

susanne.kaun@niku.no

Sammendrag

På korets vestvegg i Sauherad kirke i Telemark befinner det seg et spektakulært veggmaleri referert til som demonveggen. I svarte streker på hvit kalk er tusenvis av demoner og andre vesener malt i og rundt hverandre. Veggene ble restaurert av konservator Gerhard Gotaas i 1940–41 og vakte stor oppmerksomhet, siden har den vært et mysterium da ingen har funnet andre paralleller. I denne artikkelen avslører vi at demondekoren ble skapt av Gotaas selv, malt på og rundt dekorfragmenter fra en annen dekor. Den opprinnelige dekoren er antagelig fra 1500- eller 1600-tallet og kan ha vært en del av en profetrekke.

Nøkkelord

veggmaleri, middelalder, steinkirke, Gerhard Gotaas, konservering, restaurering, renessanse

Abstract

On the west wall of the chancel in Sauherad church in Telemark there is a spectacular mural often called demonveggen, the demon wall. In black lines on white lime, thousands of demons and other figures are painted in and around each other. The wall was uncovered and treated by conservator Gerhard Gotaas in 1940–41 and attracted much attention and has since been a mystery as no one has found other parallels. In this article, we reveal that the wall painting was created by Gotaas himself, painted on fragments from another mural. This original was probably from the 16th–17th century and may have been part of a series of prophets.

Keywords

wall painting, mural, medieval stone church, Gerhard Gotaas, conservation, restoration, renaissance

Takket være det utmerkede arbeide konservator Gotaas har gjort med avdekkingen og restaureringen av demonmaleriene, er Sauherad kirke blitt en av de kjente kirkene ikke bare i Norge, men også utenfor landets grenser.

*Harry Fett*¹

Koret i Sauherad kirke i Telemark har en makeløs veggdekor. På vestveggen, nesten usynlig for det blotte øye, kravler et mylder av figurer som går Brueghel og Bosch en høy gang. Demonansikter, dyrehoder, masker og fabeldyr er malt med sorte streker på den hvitkalkede muren. Veggdekoren ble avdekket og kjent da konservator Gerhard Gotaas restaurerte den i årene 1940 og 1941. Den vakte da stor oppmerksomhet og fikk raskt navnet demonveggen.² Siden har den spektakulære veggen blitt omtalt i bøker, forskningsartikler og dagspresse.³ Det finnes flere tolkninger av veggen, men ingen har klart å plassere den inn i en kunsthistorisk sammenheng eller funnet liknende dekor. At den har ligget under et 1700-talls kalklag har satt en øvre tidsgrense, men om dekoren er fra middelalderen eller 1500- og 1600-tallet er omdiskutert. Til tross for motivets særstilling, finnes ingen undersøkelser av hvor mye av dekoren som er original, på hvilket grunnlag Gotaas tilføyde og malte opp eller hvorvidt han i det hele tatt baserte seg på faktiske spor.

I denne artikkelen undersøker vi spørsmålet om demondekorens autenticitet. Ved å studere avdekningshistorikken, Gotaas' beretninger, fotodokumentasjon fra samtiden, samt maletekniske spor, så argumenterer vi for at demonveggen er Gotaas' eget verk. Dessuten gir vi en ny tolkning av hvordan veggen kan ha sett ut før restaureringen.

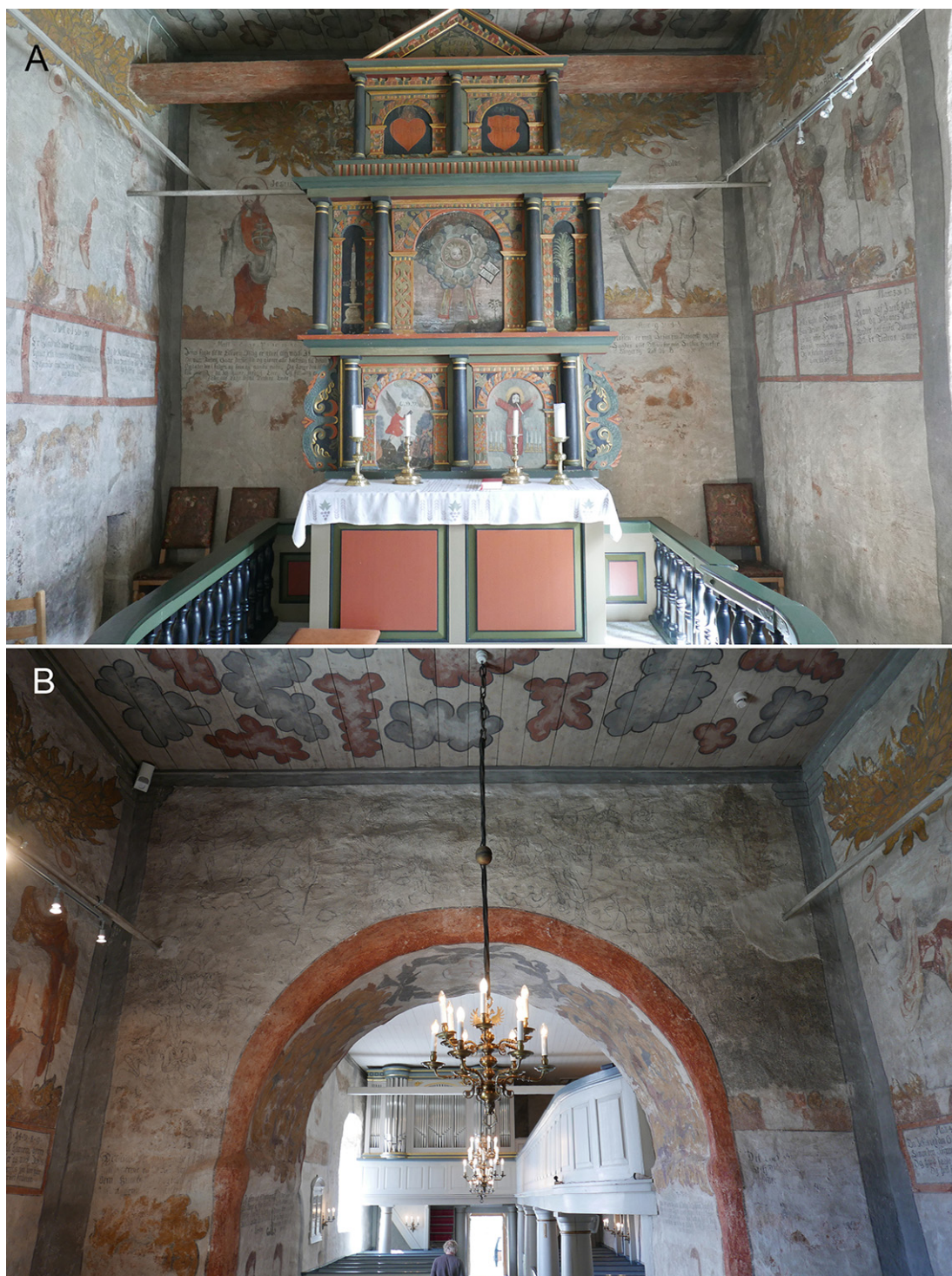
«Demonsamfundet på korets nordvegg»

Sauherad kirke i Telemark ble oppført på 1100-tallet og er en typisk middelalderkirke i stein med rektangulært skip og et smalere rett avsluttet kor.⁴ Kirken har gjennomgått flere endringer hvorav noen har hatt konsekvenser for veggdekoren i kirken, som nye og større vindusåpninger og en utvidelse av skipet mot vest. I 1657 brant prestegården og flammene skal også ha spredt seg til kirketaket, noe som kan ha gått utover den malte veggdekoren.⁵

Kirken er rikt utsmykket med kalkmalerier i all hovedsak utført på 1700-tallet. Disse dekker veggene i både skip og kor med søyler og girlander (ill. 1).

I skipet er det malt trær mellom søylene, og under hvert tre er det spor av tekst. Over korbuen er monogrammet til Fredrik IV (1699–1730) og rester av draperisnorer. I koret er det mannshøye figurer mellom søylene: disipler på nord- og sydvegg og på østveggen Kristus og Paulus. Under hver figur er det bibelske tekstfelt. Denne veggdekoren er tilskrevet Lauritz Petersen og datert 1706–08.⁶ På korets nordvegg er det også avdekket en malt omramming tilhørende et *epitafium* (minnetavle) fra 1600-tallet som ligger på laget under aposteldekoren.⁷ Av middelalderens veggdekor er kun et innvielseskors under galleriet på korbuens nordside i skipet bevart.

På korets vestvegg finner vi kalkmaleriene som denne artikkelen omhandler: den såkalte demonveggen (ill. 2). Motivet begynner 2,6 meter over gulvet og sprer seg helt opp til taket og i nesten hele veggens bredde på fem meter, det vil si at et areal på rundt ni kvadratmeter er fylt av figurer. Også her ble det funnet apostelfigurer, men de fragmentariske restene som var bevart ble fjernet under restaureringen i 1940–41 for å fremkalle den underliggende dekoren.⁸ For å kunne se alle figurene kreves det både stige, godt lys og flere steder også for-

Ill. 1. Sauherad kirke. A) Koret mot øst med 1700-tallsdekor på tre vegger. B) Koret mot vest. Demondekoren befinner seg i øvre del av korbueveggen. Foto: Susanne Kaun, 2018.

størrelsesglass. Detaljene er så mange og små at det er umulig å se disse fra gulvnivå. Like vanskelig er det å få et inntrykk av hva disse figurene forestiller i sin helhet. På nordsiden av korbuen er de så små og tette, at man oppfatter dem mer som en sky av streker enn enkeltfigurer. Over korbuen og videre mot sydsiden blir figurene og avstanden mellom dem større, samtidig går figurene og tilsynelatende utilsiktede linjer i hverandre.

Ill. 2. Demondekoren i sin helhet. Ortofoto fra fotogrammetri. Foto: Susanne Kaun, 2018
Fotogrammetri: Jani Causevic, 2020.

Ill. 3. Detalj fra demonveggen, nord for korbuen. Foto: Susanne Kaun, 2018.

På nært hold sees figurer i figurer, som igjen på lengre avstand danner nye figurer, mer enn 2800 figurer har blitt talt.⁹ Figurene og formasjonene varier i størrelse og går fra noen millimeter og opp til noen desimeter (ill. 3). Man finner alle mulige varianter av masker, hoder, dyr, menneskefigurer, fantasifigurer, linjer, bokstaver, tall og border. Kvinnehoder med og uten diadem, bevingede hoder, biskoper, mennesker i helfigur eller bare hoder, border og bokstaver (ill. 4).

Ill. 4. Detalj fra demonveggen, nord for korbuen. Foto: Susanne Kaun, 2018.

«En innsektsverm av demoner» kalte Harry Fett det, eller for å sitere sognepresten i Sauherad kirke Niels Steen: «Det er et makeløst nettverk, rene kniplinger deroppe på veggen».¹⁰ Gotaas beskrev deler av dekoren slik:

Figurene er mange slags, men de forskjellige typer syns at gå igjen, således et tusenbenlignende innsekt med hode som oftes i begge ender. Disse danner ofte øyenbryn og lignende på større personligheter. Bokstaven M forekommer nokså ofte, gjerne som skallepryd. Alle har de sitt merke i pannen og endog i flere etager. Disse merker er oftest hoder, gjerne smykket med oppstående dyreører. Nesene er alltid vanskapt, gjerne klompet og bre i flipperne. Litt større øine er gjerne at øglelignende dyr, og pupillen også et lite lignende vesen. En liten biskop med skjold med merke på har vi også.¹¹

Figurene på demonveggen er malt med mørkegrå til sort maling på en grov kalkslemming med tydelig penselstruktur. Gotaas mente at den originale dekoren var malt med brent ben eller sot på ferskt kalkunderlag.¹² Dekoren, slik den fremstår i dag, bærer derimot mer preg av et *secco*-maleri. De malte linjene varierer i tykkelse og fargenyanse. Noen linjer er så tynne at de må ha blitt malt med spisspensel. Selv om man kan se ulike fargenyanser i strekene, ser det ikke ut som om det er tilsiktete nyanseringer, slik man benytter i *grisaille*.¹³ Maleriets uttrykk ligner mer en tusjtegning.

Demonveggenes forskningshistorikk

Gotaas skrev ikke rapporter. Dokumentasjonen av hans funn, avdekning og restaurering er mangelfulle. Det finnes heller ingen god billedokumentasjon, og det er kun noen få bilder fra før og under restaurering som kan gi oss et innblikk i avdeknings- og restaureringsarbeidene.¹⁴ Derimot skrev han mange brev til Riksantikvaren i de to årene han jobbet med veggen, og det er disse som refererer til hva han så, hva han gjorde og hvordan han tenkte om jobben og resultatet.

Mens Gotaas fortsatt arbeidet på demonveggen, skrev Harry Fett på sin bok *En bygdekirke* som kom ut julen 1941.¹⁵ Fett tolket veggen som et demonsamfunn, en voldsom apokalyptisk og magisk demonserie, fylt av åpenbaringsens djevler: «[i] grunnen er det en studie i den urgamle fysiognomikkens magiske videnskap».¹⁶ Fett antok at dekoren var etter-reformatorisk, kanskje så sent som under sogneprest Jens Christensen Slagelse (kalt Sterke-Jens) på 1640-tallet. Fett mente også at det kunne spores flere hender. Han poengterte hvordan fargene er svært løse, men at rissene i kalken er tydelige og at det er rissene konservator Gotaas holdt seg til der fargene var borte.¹⁷ Et drøyt tiår senere kom *Kyrkjene i Nes og Sauherad*, som kun refererte til Fetts tolkninger av veggdekoren.¹⁸ I 1966 skrev kunsthistorikeren Pål Hougen en kort tekst.¹⁹ Han daterte veggen omtrentlig til etter-reformatorisk tid på grunnlag av drakthistoriske detaljer, til en tid «da folk ennå trodde att djevlene var noe mere virkelig enn visualiserte forestillinger om krefter i menneskesinnet». Han verken beskrev disse draktdetaljene eller nevner hvor de befinner seg på veggen. Heller ikke Hougen fant paralleller eller forbilder. Som Fett la han vekt på: «De [konservatorene] kunne bara følge de spor de fant i muren, gjøre dem tydeligere og trekke dem opp med klarere strek.» Hans replikk til Fetts påstand om spor etter flere hender er at det kan være «ulikhetene mellom det 17. og det 20. århundre». Sigrid Christies *Den lutherske ikonografi i Norge inntil 1800* fra 1973 har kun én meget kort kommentar til demonveggen: at den er «[u]ten sammenheng med vår gamle kirkekunst for øvrig, så vel ikonografisk som kunstnerisk».²⁰

I 2011 skrev Torbjørg Holtestaul masteroppgaven *Apokalypse i Sauherad kirke*.²¹ Her satt hun den barokke altertavlen (1663), med motiver fra Johannes åpenbaring, i relasjon til demonveggen. Hun tolket veggutsmykningen og altertavlen, stilt ovenfor hverandre, som en illustrasjon på både kampen i himmelen og kampen om menighetens sjeler. Holtestaul konkluderte med at veggen ble malt etter at kirken brant i 1657, sannsynligvis mellom 1657 og 1708, og videre at den var bestilt eller godkjent av sogneprest Paul Olausen. Hun skriver at figurenes utforming og plassering kan tolkes som det er helvete malt på korbueveggen, men påpeker at det i så fall er svært forskjellig fra tidligere fremstillinger av helvete i kirkekunsten.²² Basert på Gotaas' beskrivelser av sin fremgangsmåte, mener Holtestaul figurene på veggen har en høy grad av autenticitet.²³

Til nå har ingen til fulle forstått figurenes underlige fremtoninger, de mange gåtefulle detaljene eller hvilke eventuelle forlegg som kan ha blitt brukt. Ingen har heller undersøkt dekorens autenticitet som et historisk veggmaleri.

Restaureringen av demonveggen

I Norge finnes rester av kalkmalerier i omkring 50 av de 159 bevarte steinkirkene fra middelalderen. Kalkmaleriene er både fra middelalder og etter-reformatorisk tid og ofte nokså fragmentariske bevart. På 1800-tallet, da man ønsket nøkterne (protestantiske) interiører, var det vanlig å male over veggdekor med hvit maling eller kalk, noe som skjedde med så godt som alle kalkmalerier i Norge. Utover 1900-tallet begynte man i Norge å avdekke kalkmaleriene, men på slutten av 1930-tallet var fortsatt kun et fåtall avdekket.²⁴ Det var i hoved-

sak Domenico Erdmann som utførte disse arbeidene.²⁵ Gerhard Gotaas begynte å jobbe for Riksantikvaren med blant annet restaurering av kirkeinventar i 1918. Men det var ikke før i 1935 at han gjennomførte selvstendig restaureringsarbeider på kalkmalerier, i Nes kirke i Telemark. Da Gotaas i 1938 avsluttet restaureringen av kalkmaleriene i Nes kirke falt det naturlig at han samtidig undersøkte veggene i den nærliggende Sauherad kirke for kalkmalerier. Han hadde altså nokså liten erfaring med et slikt arbeid da han begynte avdekningen i Sauherad kirke.

Forundersøkelsene fant sted i 1939, og avdekningsprøvene i koret støtte på en dekor med store figurer og «en person med et stort kors» fra 1700-tallet.²⁶ Gotaas var derimot mer interessert i å finne og avdekke middelalderdekor og ville gjerne fjerne 1700-tallsdekor til fordel for middelalderdekor, dersom han skulle finne det, «ja selv om den maatte være mager».²⁷ Men det var åpenbart ikke mye middelalder å finne.²⁸ Og året etter, i 1940, gikk Gotaas i gang med avdekning av 1700-tallsdekor i koret. På nordveggen fant han under 1700-tallsdekor spor av et malt *epitafium* fra 1600-tallet, som han avdekket «på bekostning av 2 disiple».²⁹ Ifølge Gotaas var apostelfigurene på korbueveggen i så dårlig forfatning at han begynte å undersøke om det også her fantes dekor under.³⁰ Her fant han rester av en eldre dekor som han iherdig ønsket å få frem. Han nevner «et hode med en slags krone» og «en engel med et glas» og et miniatyrhode.³¹

I august 1940 skrev han: «Her finnes stadi nyt fjas og figurer av både mennesker og dyr. Et merkeli nøiakti miniatyr utført arbeide til dels».³² Riksantikvar Harry Fett dro selv til kirken for å se hva Gotaas hadde funnet. Det er uklart hvor mye som da var avdekket og behandlet. Det ble bestemt at den eldre veggdekoren på korbueveggen skulle avdekkes.³³ I september 1940 satte Gotaas, med hjelp av sin sønn Per, for fullt i gang med å avdekke korbueveggen.³⁴ Selv om andre verdenskrig pågikk og Norge var okkupert, hindret ikke dette Gotaas i å fortsette jobben, men han støtte på visse utfordringer når det gjaldt materialtilgang og økonomi.

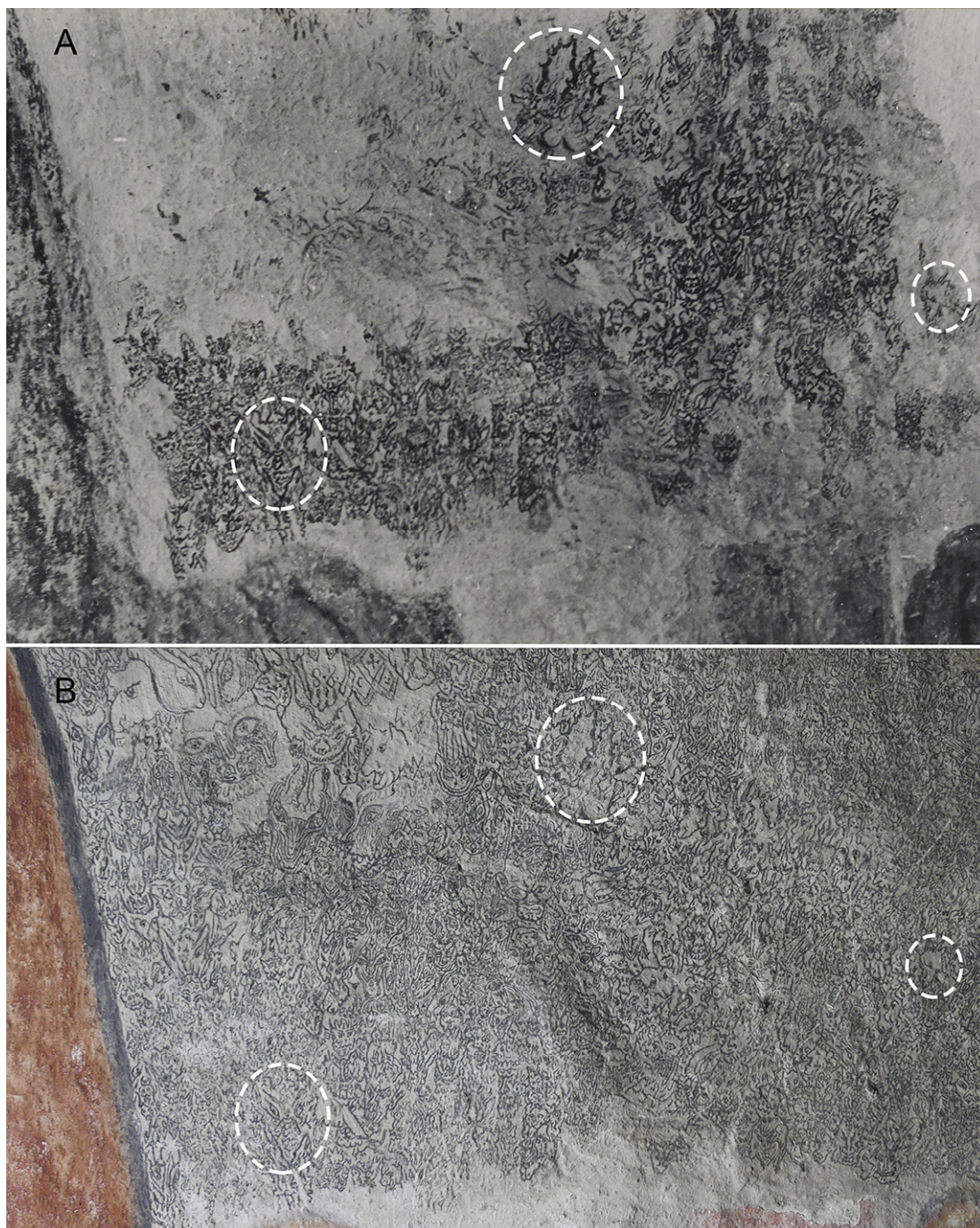
Gotaas skrev stadig nye brev om sine funn av «uanet meget» figurer og «djevler i massevis».³⁵ Han beskrev arbeidet med avdekningen som «meget pirkete» og dekoren som «meget ømfintlig for enhver berøring og stafbehandling».³⁶ Spesielt interessant er det at Gotaas åpenbart ønsket å staffbehandle³⁷ – altså retusjere – samtidig med avdekning og konsolidering av løs maling, og at han åpenbart ikke ventet til slutt med retusjering, slik man ville gjort i dag.

I august 1941 skrev Gotaas at det på sønnen Pers felt på sydsiden var kommet «adskillige ting til syne» og at figurene her var større enn resten.³⁸ Siden Gotaas stadig meldte fra om nye og flere funn og fordi avdekningen var vanskelig, ble arbeidet mer tidkrevende enn antatt. Likevel ble det bestemt at i løpet av oktober 1941 skulle jobben avsluttes.³⁹ Gotaas mente selv at veggen ikke på langt nær var ferdig og skrev at «vi har således til sammen ferdigbehandlet 2521 figurer foruten en hel del halvferdige figurer.» Videre, i samme brev:

En mangfoldighet av spor, rester og som en slags lettere modelleringer i kalken. Disse modelleringer er dypere enn de vanlige riss, og tildels komplett til den minste detalj. [...] De øvrige ikke ferdigbehandlede felter vil på fotografiene vise svært lite, da de først efter den fullente behandling er bunnet, så de træder klart og holdbart frem. Har forsøkt men at binne før objektet er helt ferdig, det stopper videre resultat.⁴⁰

Her får vi bekreftet at Gotaas ferdigbehandlet dekoren felt for felt og at konsolidering og malerisk behandling gikk i ett. Han beskrev svært detaljerte modelleringer i kalken, som han åpenbart fulgte med penselen og med dette fikk frem dekoren. Denne fremgangsmåten kan illustreres med et arkivfoto fra avdekningen, som viser et utsnitt hvor dekoren er delvis fer-

digbehandlet (ill. 5 A). I de områdene der dekoren ikke er ferdig behandlet, er de overliggende kalklag fjernet, og man kan se enkelte uleselige dekorlinjer, men ikke på langt nær det vi ser på samme stedet i dag (ill. 5 B). Her har Gotaas lagt til ytterligere flere figurer etter arkivbildet ble tatt.

Ill. 5. A) Arkivbilde med detalj fra demondekoren under avdekning. Foto: Gerhard Gotaas, 1941, Riksantikvaren B) Samme utsnitt som i bilde ovenfor, i dag. De hvite sirklene viser figurer som kan gjenkjennes i begge bildene. Foto: Susanne Kaun, 2018.

Da det ble klart at prosjektet måtte avsluttes før fullendt restaurering, måtte Gotaas bestemme hva som var viktigst å få ferdig før avslutningen. Han ville heller ferdigbehandle enkelte områder, helst med de små figurene, fremfor ufullendt behandling av det hele; han var redd for at den ufullendte behandlingen ikke ville vise den dekoren han selv mente å finne på veggene:

Personlig går jeg ut fra, at hvis man som hittil gjør ferdig for fote, er det at foretrekke, det man ikke rekker får stå. Hvis man i den sted gjør ferdig spredte figurer, får man vistnok et overblikk, men det som da blir stående igjen, det blir glemt for alle tider. Nu det er større hoder, går arbeide synbart frem for hver dag, så det er ikke så irriterende sent som det har vært. Som jeg tidligere har nevnt, tok jeg de små først, for helt at være sikker på at de ble med.⁴¹

Han virker svært overbevist om sine funn, og tviler ikke i det minste på sine evner som konservator. Han gir til og med uttrykk for at han bevisst og med dristighet berører et grenseland innen restaurering, altså det å male opp et omfattende figurativt motiv uten fargespor, når han videre skriver:

Det er over all måte dristig av meg, at ta mig så til rette, men jeg så affæren, og jeg forsto mitt, så bare jeg kunne få gjort så meget, at man hadde sort på hvit for min påstand om dette funn, så ville jeg bli benådet tross min frekkhet. Må be om at få beskjed hvordan arbeidet videre skal legges om for den tiden som er igjen.⁴²

Da Gotaas avsluttet jobben i oktober 1941, var antall hoder kommet opp i «2800 og nogle»,⁴³ og da var knapt nok halvparten avdekket.⁴⁴ Fett støttet Gotaas fult ut, både hva gjaldt Gotaas som konservator og autentisiteten i hans funn: «Med hensyn til restaureringen er jo Gotaas en meget nøyaktig mann, og en kan ikke gå forsiktig nok frem hvor det gjelder så viktige ting som arbeiderne i Nes kirke og da nå i Sauherad.»⁴⁵ Fett var på sluttbefaring i kirken i oktober 1941 og var meget fornøyd med resultatet.⁴⁶

På grunn av tidspresset vurdere Fett underveis å tilkalle hjelp fra konservator Alfred Hagn, men det ser ikke ut til at dette ble gjort.⁴⁷ Riksantikvar Fett ser ut til å ha hatt et eiendommelig syn på malerirestaurering som et lukket miljø hvor enighet var en sjeldenhet: «Vi må selvfølgelig ikke bringe motsetninger inn mellom de forskjellige restauratorer, da en ved slikt frimureri som malerirestaurering er, kan være trygg for en vanskelig kan finne to menn som blir enige.»⁴⁸ Kan man tolke dette som at Gotaas' funn allerede da, i 1941, var omstridt?

I 1943 ble det planlagt en fullføring av restaureringen av hele kirken, inkludert kalkmaleriene. Gotaas skulle komme til Sauherad og ta opp jobben med kalkmaleriene sommeren 1944, men arbeidet ble utsatt. Ikke før i 1951 kom de i gang og da hadde Arne Nygård-Nilssen tatt over som Riksantikvar etter Harry Fett. Nygård-Nilssen ga Gotaas i oppdrag å avdekke dekorasjoner i skipet, men demonveggen ble aldri mer nevnt. Dette er merkelig med tanke på den oppmerksomhet veggdekoren hadde fått. Heller ikke da Ola Seter i 1962 fortsatte med avdekningene og restaurering av kalkmaleriene i skipet ble demonveggen nevnt eller videre avdekket. Hva har skjedd i mellomtiden? Hvordan kunne en så spektakulær dekor, omtalt i presse og allerede omtalt i en bok, ikke lenger være en prioritet og i tillegg helt forties?

Siden 1960-tallet har det versert flere historier om Gotaas' restaurering av demonveggen. Én var at han låste kirken og «avdekket» veggen i skjul. Mer oppsiktsvekkende er det at flere kollegaer som jobbet hos Riksantikvaren på 1970-tallet husker godt at det ble sagt at det var Gotaas selv som hadde malt demonveggen. Hele saken ble internt lagt lokk på fordi det var

en skandale, delvis finansiert og godkjent av Riksantikvaren, men også av hensyn til Gotaas og sønnen som var med på restaureringsarbeidet.⁴⁹ Gotaas ble regnet som en snill og dyktig konservator, og man ønsket ikke å ødelegge hans og sønnens videre virke.

Disse historiene innebærer sterke anklager mot Gotaas som konservator. Det er sjokkerende og usannsynlig at en konservator skaper sitt eget verk og utgir dette som et historisk maleri, selv om dette har forekommet.⁵⁰ Derfor har man sett på demonveggen som en dekor fra tiden før 1700, slik konservatoren har beskrevet det. En nærstudie av veggen, samt gjennomgang av arkivbilder og brever, viser derimot at dekoren er av adskillig nyere dato.

Djevelen er i detaljene

Demondekoren skiller seg ikke bare ikonografisk, men også teknisk fra andre kalkmalerier bevart i Norge. Den har til dels svært sarte linjer og et detaljnivå som kan sammenlignes med tusjtegninger. Noen figurer måler kun få millimeter, men har likevel fintegnede ansikter. Det finnes ingen andre avdekkete kalkmalerier i Norge eller Norden som viser en tilsvarende karakter. Vi har heller ikke funnet andre tilsvarende eller liknende kalkmalerier i andre europeiske kirker. Ikke bare er dekoren et unikt unntak i finhetsgraden, men det er også nærmest utenkelig at de ufattelig tynne linjene og detaljene i demondekoren kan ha vært så godt bevart etter en avdekning.

For et trent øye gir en studie av dekoroverflaten mistanke om omfattende bearbeiding av dekorstreken. Flere steder kan man se små huggsår fra avdekningen i kalkslemmingen, men selve malingsoverflaten i strekene er – med enkelte unntak – uskadet. Veggmalerier som har blitt overkalket og avdekket har gjerne små skader i overflaten samt et kalkslør. Det er derfor grunn til å tro at dekorlinjene i det store og hele er sekundære.⁵¹ Kalkslemmingen som dekoren er malt på ser derimot ut å være original, det vil si kalklaget under 1700-tallsdekoren.

At mye av dekoren er sekundær, er i grunnen ikke overraskende. Som tidligere beskrevet, la ikke Gotaas skjul på at han måtte legge til linjer. Han beskrev originaldekoren som svært skjør, og han hadde utviklet en fremgangsmåte som etter alt å dømme innebar at han ikke bare holdt seg til fargespor, men at han også streket opp strukturer og rissinger i kalkoverflaten. Han mente at dekoren opprinnelig var malt i fersk kalkslemming og derfor kunne han finne et avtrykk av dekoren i overflaten, selv om malingen var borte: «Farven er svært løs og må binnes, men rissene i kalken er tildels ganske god at få frem, så om farven er borte somme steder, har man figurenes riss at holde sig til».⁵² Det som derimot er overraskende, er hvor mye han har lagt til på demonveggen, og at det ser ut som at så godt som alle synlige streker er fra Gotaas' hånd.

Å gjenskape en dekor ved å male opp rissinger eller angivelig avtrykk etter penselstrøk er i seg selv en uvanlig restaureringsmetode. Kan det i det hele tatt være mulig at dekorlinjer påført på en grovstrukturert og sandholdig kalkslemming etterlater så detaljerte avtrykk, slik Gotaas forespeilte oss? En undersøkelse av overflaten med sidelys kunne ikke avsløre noen rissinger eller penselavtrykk som kan relateres til dekoren, slik Gotaas påsto (ill. 6). Dermed faller hele Gotaas' argumentasjon for at demondekoren fantes.

Ill. 6. Demonveggen. Detalj i sidebelysning som tydeliggjør overflatestrukturen. Man ser tydelige spor etter malerkosten ved påføring av kalkslemming, men ingen rissinger eller avtrykk som kan knyttes til selve dekorstrekene. Foto: Susanne Kaun, 2020.

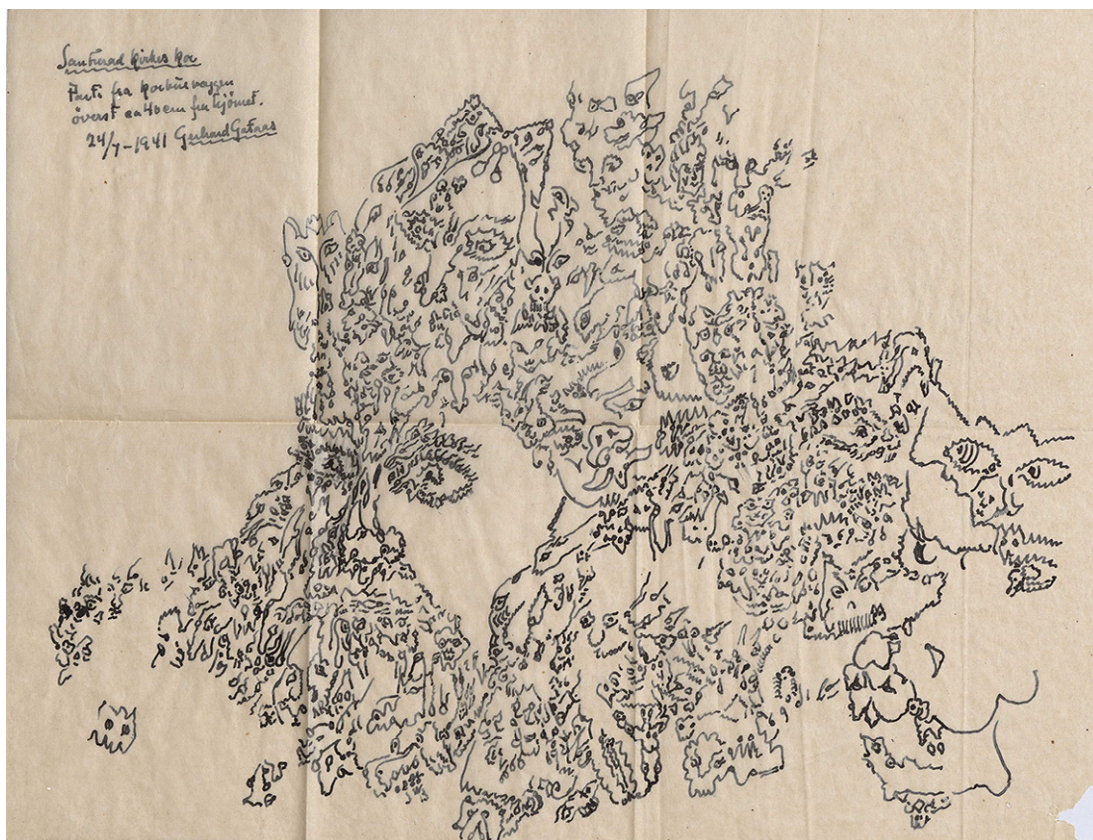
Blant de få bevarte fotografiene fra før og under avdekningen er det et svart-hvitt fotografi som er spesielt interessant. Bildet viser et mannsansikt i trekvart profil vendt mot sør. Øyne, nese og munn er malt i enkle streker, og hår og skjegg faller i lange bølger og krøller. Det kan se ut som om han bærer et hodeplagg (ill. 7 A). Bildet må være en del av originaldekoren, fra før Gotaas la sin hånd på det. Øverst på demonveggen mot nord ser vi i dag et hode som av Gotaas og Fett ble døpt til «Belsebub».⁵³ Det er 30 cm høyt og utformet av mange ulike mindre figurer i forskjellige størrelser og varianter. Øynene er takkete og øyenbrynene er som «larver med hoder» eller «tusenben».⁵⁴ Nese, munn og skjegg dannes av bølgete og takkete streker og formasjoner med eller uten ører og øyne.

Legger man bildet av dagens Belsebub ved siden av arkivbildet, ser man at det er det samme hodet, men i en meget omarbeidet variant (ill. 7 B). Dette viser at Gotaas streket opp og supplerte det som var igjen av originale linjer, samt at han la til mange små detaljer, slik at det til slutt ble et helt annet og nytt hode. Vanlige øyebryn ble til «tusenben», øyene fikk lange øyenvipper, og hår og skjegg ble til et mylder av figurer. Det er ingenting som tyder på at hans detaljerte tolkning bygger på eksisterende spor etter tilsvarende detaljer. Det er heller ingenting som tyder på at den opprinnelige figuren hadde noe med demoner eller Belsebub å gjøre, og det lå heller ingen andre figurer i eller ved siden av hodet, slik vi ser i dag.

Da Gotaas sendte kalkeringer (avtegninger) av den såkalte Belsebub, gjenga han den slik den fremstår i dag og ikke slik dekoren opprinnelige så ut (ill. 8). Å sende avtegninger etter at man har lagt til og malt inn nye figurer, slik han gjorde med Belsebub (og andre figurer), er en høyst tvilsom metode og kan tyde på at Gotaas villedet Riksantikvaren helt fra begynnelsen. Et annet arkivfoto viser et mer fragmentert mannshode med en krone. Den er plassert midt over korbuen. Sammenliknet med figuren i dag, så har også denne fått tilført nye streker og figurer, men i noe mindre grad enn hos Belsebub. Det vi kan se av arkivfotoene,

III. 7. A) Arkivbilde, tatt før Gotaas behandlet dekoren. Foto: Gerhard Gotaas, Riksantikvaren.
B) Samme veggfelt som bilde over, slik det ser ut i dag. Foto: Susanne Kaun, 2018.

Ill. 8. Gerhard Gotaas, Detalj fra demonveggen, 1941. Avtegningen gjengir figuren vist i ill. 7 B. Riksantikvaren.

er at Gotaas fant en eldre dekor på veggen, men at ingen bilder viser tegn til djevler, udyr eller andre vesener. Originale spor er for så vidt integrert i hans nye figurer, men har blitt til noe helt annet, satt inn i en ny kontekst og omringet av nye vesener som tidligere ikke var der. Det finnes ingen hold i Gotaas' påstand om at det fantes rissinger og avtrykk i underlaget etter denne dekoren vi ser i dag. Selv om det fantes spor og fragmenter etter tidligere motiver, så ble disse til noe helt annet og nytt i årene 1940–41. De spor og streker vi kan se av opprinnelig dekor viser ingen tegn til å ha forestilt hverken udyr, djevler eller demoner. Demonveggen er Gotaas' eget verk.

Konservator eller kunstner?

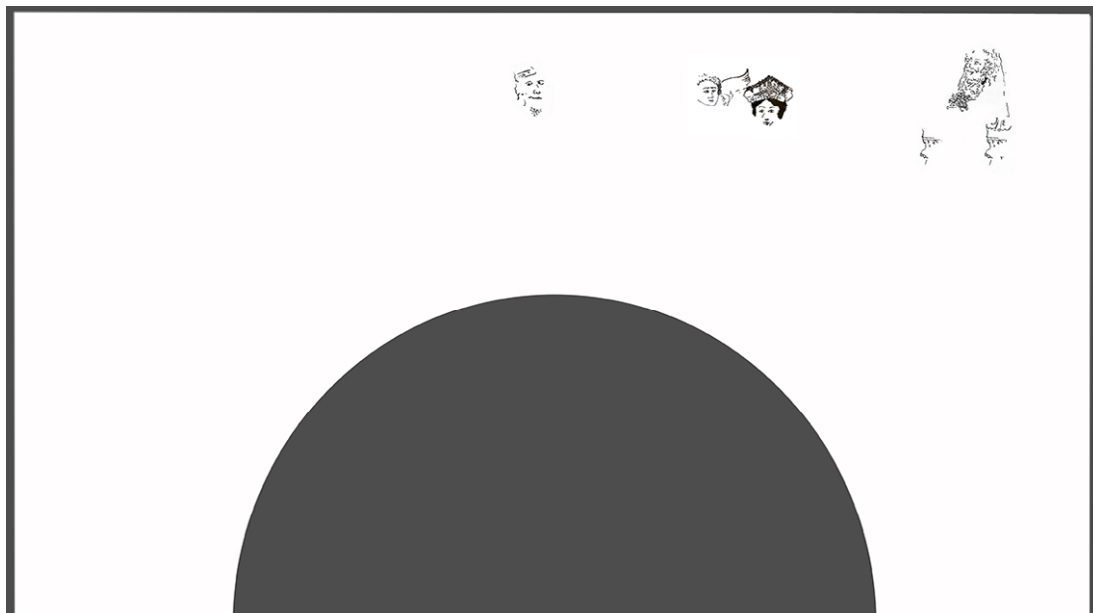
Det sies at Gotaas var tiltrukket av mystikken og likte at konservatorarbeidet hans ble omtalt som trolldom.⁵⁵ Hva gjelder kalkmalerier, er hans restaureringer preget av omfattende oppmalinger og rekonstruksjoner, og hans kunstnersjel ser noen ganger ut til å overvinne konservatorsjelen. Rekonstruksjon av dekor eller gjenskapning av manglende dekordeler var ikke nødvendigvis en uvanlig fremgangsmåte på denne tiden, særlig ved gjentakende ornamenter.⁵⁶ Likevel gikk Gotaas ofte mye lengre i å «friske opp» eller supplere dekor enn sine kollegaer. Dette gjelder særlig figurative scener hvor han kunne supplere tapte figurdetaljer, ofte uten å merke tilføyningene sine. For eksempel gjenskapte Gotaas nesten utviskede figurkonturer i Nes kirke og supplerte manglende dekordeler på 1700-talls-dekoren i Sauherad, blant annet ansikter. Ved Gotaas' restaureringer er det ofte vanskelig å skille mellom original

maling, oppmalinger og tilføyinger, og kalkmaleriene kan se mer helhetlig og bedre bevart ut enn de egentlig er. Men dette er likevel noe annet enn å male en helt ny dekor.

I sin brevveksling med Riksantikvaren ga han uttrykk for holdninger som tyder på en bevissthet om hvor langt man bør gå med tilføyinger og hvor mye original dekor som trengs for å kunne gjenskape noe, slik at det ikke blir en gjetning. For eksempel kviet han seg for å tilføye en bokstav i en av innskripsjonene på 1700-talls-dekoren i Sauherad kirke som hadde forsvunnet, selv om han hadde en tilsvarende bokstav i en annen innskripsjon. Han ville ikke gjøre det uten tillatelse fra Riksantikvaren.⁵⁷ I et brev skrev han at på taksvillen fant han «sorte spor etter en slags dekor» som «var saa smaa og spredt, at nogen rekonstruktion syns kun at blive gjetværk».⁵⁸ Selv om han ikke nødvendigvis var trofast mot disse restaureringsprinsippene, kan ikke dette forklare hva som skjedde da han skapte demonveggen.

Gotaas var i tillegg til konservator også utdannet kunstner. Han hadde gått i lære hos Knud Bergslien og Christian Eggen før han begynte å spesialisere seg som malerikonservator i 1914. I 1918 fikk han stipender for studieopphold i Stockholm og København, siden jobbet han for Riksantikvaren med restaurering av kirkeinventar. Parallelt med konservatorjobben fortsatte han å male egne bilder og deltok på mindre lokale utstillinger, men ble aldri en anerkjent kunstner. På demonveggen kan man se flere impulser fra samtidens kunstnere, og at veggdekoren fanger mellomkrigstidens strømninger som symbolismen, ekspresjonismen og surrealismen.

Vi kan bare spekulere i hva Gotaas tenkte da han jobbet med demonveggen. Slapp han løs alle sine kunstneriske og fantasifulle impulser da han så strukturene i muroverflaten? Var han så ivrig etter å finne noe spennende, at han mistet en konservators restaureringsprinsipper? Eller skjedde det noe med hans psyke? Vi vet ikke.

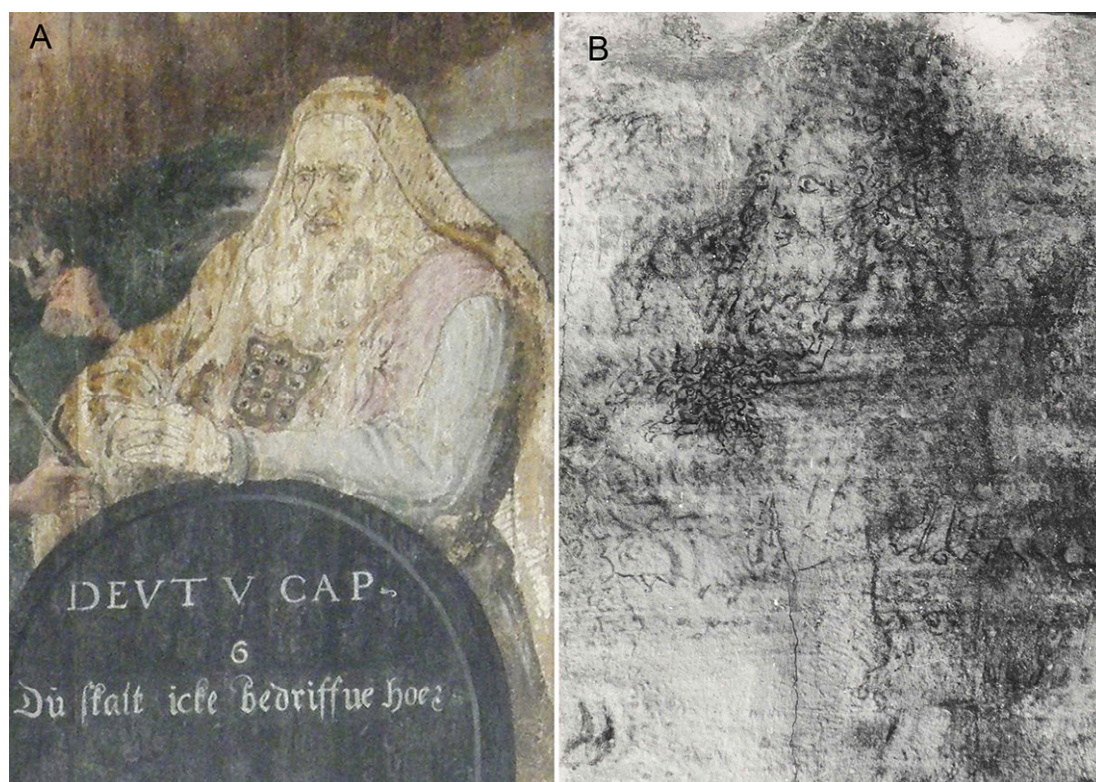
Ill. 9. Skisse som viser de antatt bevarte fragmentene av den opprinnelige dekoren. Tegning: Susanne Kaun, 2020.

Den opprinnelige dekoren

At det fantes fragmenter av en annen dekor under 1700-tallslaget er det derimot ingen tvil om. Ved å studere veggene på nært hold og granske arkivfoto, har vi identifisert fire hoder som trolig er originale. De befinner seg i den øvre delen av veggene fra nordsiden til midt over korbuen og kan ut fra stratigrafien ha vært synlig sammen med det malte epitafiet fra 1600-tallet, som er avdekket på korets nordside. Ansiktene er omtrent like store og plassert med jevn avstand mellom hverandre (ill. 9).

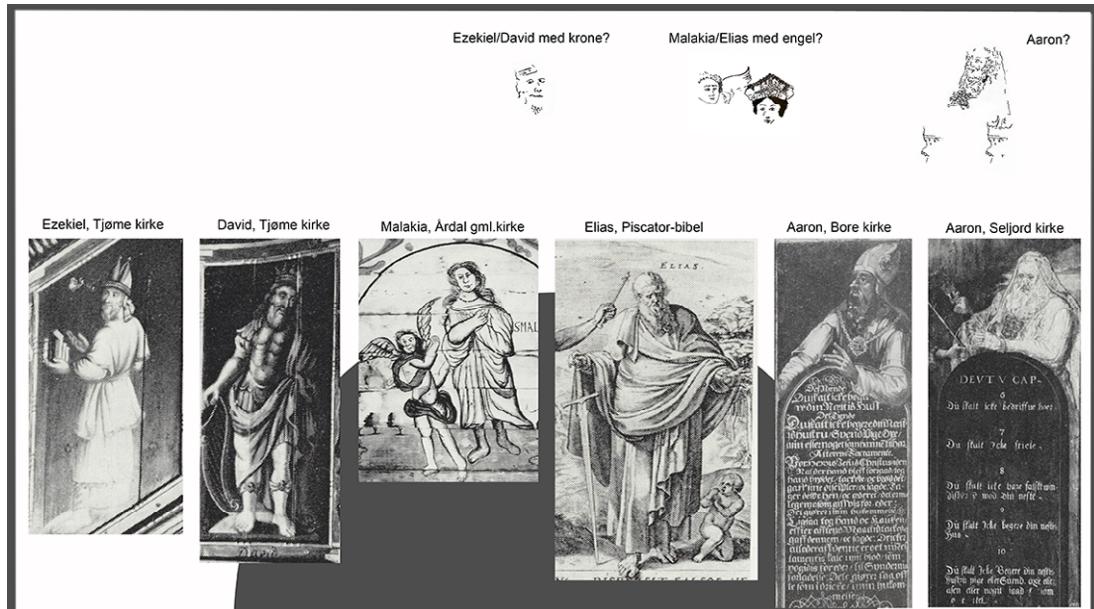
Selv om det ikke er funnet rester etter andre farger enn sort, så kan det ikke utelukkes at andre farger har gått tapt. Mange av kalkmaleriene fra 1500- og 1600-tallet er utført med sorte konturstreker, som for eksempel de i Byneset kirke og Dale kirke i Luster. På grunn av sine ansiktstrekk og hodeplagg kan hodene minne om profetfigurer slik vi finner dem fremstilt i flere norske kirker.⁵⁹ Disse er igjen baserte på grafiske forlegg fra etter reformasjonen, som *Piscator-bibelen* (1602–04) og *Zacharias Doledos*.⁶⁰ Hodene kan ha vært en del av en profetrekke, med Moses og Aron på hver side. Hodet helt til høyre (mot nord), som senere ble til Belsebub, viser en figur som minner om Aron på altertavlene i Bore kirke (1634) og Seljord kirke (1589). Kanskje er feltet på brystet den karakteristiske brystplaten med tolv edelstener og de to parallelle strekene under ham rester av den ene steintavlen med de ti bud? (ill. 10). I så fall kan vi tenke at Moses var plassert på motsatt side i syd, med den andre steintavlen.

Hodene passer i størrelse til hverandre og avstanden mellom dem kan gi rom for attributter eller skriftbånd med deres navn. Siden de andre fragmentene hverken har kropp, attributter eller tekstbånd, kan vi selvsagt ikke med sikkerhet si hvem de forestiller, men det er likevel

Ill. 10. A) Aaron på altertavlen i Seljord kirke, datert 1588. Foto: Elisabeth Andersen, 2020. B) Fragment av opprinnelig dekor i Sauherad. Foto: Gerhard Gotaas, Riksantikvaren.

små kjennetegn som kan hjelpe oss på vei. Hodet ved siden av Aron har et dekorativt hodeplagg og en engel ved sin side. Det er to profeter som i Piscator-biblen fremstilles med en liten engel ved sin side, den ene er Elias og den andre Malakia, slik vi finner dem fremstilt på takmaleriet (1703) i Årdal gamle kirke. Det tredje hodet har skjegg og hodepyrd (krone eller diadem). Kan det være Ezekiel eller David, slik vi ser dem fremstilt på prekestolsoppgangen (1670) i Tjøme kirke (ill. 11)?

Ill. 11. Tolkning av den opprinnelige dekoren illustrert med bilder fra Sigrid Christie, *Den lutherske ikonografi*.

Størrelsen på hodene over korbuen indikerer at profeten enten har sittet, som profetene i Östra Vemmerlövs kyrka, eller er fremstilt i halvfigur, som profetrekken fra 1679 malt på galleribrystingen i Askim kirke. Kalkmaleriene i Tøstrup kirke i Danmark viser profetene fremstilt i halvfigur, slik de også er i kappehvelvet i Glanshammars kyrka i Sverige. I Barup kirke i Danmark er profetene plassert i medaljonger, mens de i den nevnte Trøstrup kirke stiger opp mellom akantus og annet bladverk. Alle disse kalkmaleriene er fra slutten av 1500-tallet. Om profetene i Sauherad har vært plassert blant blader og ranker eller andre border vet vi ikke, men flere uleserlige rester etter opprinnelig maling kan tyde på det.

Konklusjon

Siden demonveggen i Sauherad kirke ble kjent i 1941 har den vært et mysterium. Ingen har funnet paralleller til annen veggdekor eller hvor forleggene kom fra. Denne studien avmystifiserer en kunsthistorisk gåte og avslører samtidig det som må være Norges største restaurerings-skandale. I hvor stor grad Riksantikvaren hadde mistanke om dette vites ikke, ei heller om Fetts store entusiasme for Gotaas' demonvegg svekket hans dømmekraft. Dekoren, som i mer enn 80 år har skapt forundring og fascinasjon, ble skapt av konservator Gerhard Gotaas selv. Han formidlet dette som restaurering av en eldre dekor, som han mente å finne i avtrykk og rissinger i kalken. Vi har ikke funnet dokumentasjon eller faktiske spor i underlaget som støtter hans påstand. Tvert imot viser våre undersøkelser at så godt som alle dekorlinjer man ser i dag er sekundære, malt på og rundt enkelte fragmenter av en helt annen dekor. Denne

opprinnelige dekoren hører til en annen motivgruppe, som kan ha vært en del av en profetrekke fra andre halvdel av 1500-tallet eller 1600-tallet.

Avisen Tidens Tegn skrev i forbindelse med Gotaas' 60-års dag, samme år som han begynte på restaureringen av Sauherad kirke:

Gerhard Gotaas er en interessant fagmann, ja han er ikke lite av en moderne mystiker, en underlig blanding av kjemiker, kunstner, konservator og nordlending. En av forutsetningene for det store og betydningsfulle arbeid han gjorde i Nes kirke var en grenseløs tålmodighet og omhyggelighet. Denne egenskapen har også Gotaas i rikt monn og den vidner smukt om hans kjærlighet og respekt for oppgavene.⁶¹

I disse krigsårene i Sauherad kirke var det ikke konservator Gotaas, men den «moderne mystiker og kunstner» Gotaas som strek for strek med en «grenseløs tålmodighet og omhyggelighet» malte tusenvis av demoner og fabeldyr. Til tross for at det Gotaas gjorde var et bedrag og bryter med alle konserveringsprinsipper, er dekoren fortsatt et fascinerende og fantastisk verk. Hvorfor han utførte dette bedraget forblir en gåte.

Takksigelse

Vi ønsker å takke Mille Stein og Lars Jacob Hvinden-Haug for nyttige diskusjoner og gode innspill til arbeidet med artikkelen.

Noter

- 1 Harry Fett til revisor Nils Hegna, 8. juni 1944, Riksantikvarens arkiv (heretter RAA).
- 2 Flere aviser brukte betegnelsen «demonveggen» helt fra 1941: *Aftenposten*, 27. desember 1941; *Fylkesavisen*, 8. oktober 1942; *Breviks Dagblad*, 8. oktober 1942; *Varden*, 18. august 1950. Betegnelser som «demonverden» og «demonsamfunn» ble også brukt, blant andre av Harry Fett.
- 3 Et søk på Nasjonalbiblioteket viser mer enn 70 avisoppslag om kalkmaleriene i Sauherad kirke fra 1941 til 2020.
- 4 Øystein Ekroll, *Med kleber og kalk* (Oslo: Samlaget, 1997), 238.
- 5 Knut Gjerden, *Kyrkjene i Nes og Sauherad gjennom tidene* (Sauherad menighetsråd og Nes sokneråd, 1991), 31 og 37. Gotaas nevner ikke spor etter en brann på veggdekoren han avdekket i koret, men Ola Seter mente å finne tegn etter en mulig brann da han avdekket veggdekoren i skipet i 1962: «Mange ting tyder på at det har vært brann i kirkerommet, blant lyden på steinene forskjellige steder, og at de virket sunnbrennte. Dessuten er gammel puss svært tilrøgt og brunmørk, somme steder.» Ola Seter, «Sauherad kirke. 12. april–5. mai.», konserveringsrapport (Riksantikvaren, 1962), RAA.
- 6 Harry Fett, *En bygdekirke* (Oslo: Gyldendal forlag, 1941), 87–88; Øystein Vesaas, *Rosemaling i Telemark* (Oslo: Lokalhistorisk forlag, 1986), 1:94–95.
- 7 Epitafiet er over Jens Christensen Slagelse som var prest i Sauherad 1621–41. Avdekningen av epitafiet gikk på bekostning av to disipler.
- 8 Gerhard Gotaas til Riksantikvaren, 23. august 1940, RAA.
- 9 Gerhard Gotaas til Riksantikvaren, 15. oktober 1941, RAA.
- 10 Fett, *En bygdekirke*, 66; Niels Steen, sogneprest, til Riksantikvaren, 10. juni 1941, RAA.
- 11 Gerhard Gotaas til Riksantikvaren, 9. juli 1941, RAA. Alle sitater er direkte avskrifter med ortografiske feil.
- 12 Gerhard Gotaas til Riksantikvaren, 9. juli 1941, RAA.
- 13 *Grisaille* er et maleri eller en tegning utført ensfarget i graderte valører av grått.
- 14 Gotaas var ingen stor fotograf og etterlyste flere ganger at en fotograf burde komme for å dokumentere. Den ferdig fremkalte og restaurerte dekoren er derimot bedre dokumentert.
- 15 Fett, *En bygdekirke*. For mer om Fett se Kristin B. Aavitsland, *Harry Fett. Historien er lengst* (Oslo: Pax forlag, 2014).

- 16 Fett, *En bygdekirke*, 66.
- 17 Fett, *En bygdekirke*, 75.
- 18 Helle Østveit, *Kyrkjone i Nes og Sauherad* (Sokneråda i Sauherad og Nes, 1954), 29–30.
- 19 Pål Hougen, «Demonene i Sauherad,» *Paletten I*, 1966, 26–27.
- 20 Sigrd Christie, *Den lutherske ikonografi i Norge inntil 1800* (Oslo: Forlaget Land og kirke, 1973), 2:216.
- 21 Torbjørg Holtestaul, «Apokalypse i Sauherad kirke: Altertavlen og korbueveggen» (masteroppgave i kunsthistorie, UiO, 2011).
- 22 Holtestaul, «Apokalypse i Sauherad kirke,» 6.
- 23 Dette begrunner hun med at når Gotaas beskriver arbeidet med apostelfigurene på de øvrige korveggene, nevner han flere ganger at det må skjøtes inn og at sporene er mangelfulle, men på vestveggen var sporene tydelige og der fargen var svak og manglet kunne han følge innrissene.
- 24 Kalkmaleriene i Dypvåg kirke, Vestre Slidre kirke, Rygge kirke, Seljord kirke, Tingvoll kirke, Stiklestad kirke, Oddernes kirke, Veøy kirke, Romnes kirke og Mariakirken i Bergen var avdekket.
- 25 Domenicus Erdmann var statens konsulent for kirkerestaureringer i perioden 1919 til 1940, og hans virke omfattet undersøkelser, konservering og restaurering av et stort antall norske kirkeinteriører. I denne perioden var det kun et fåtall konservatorer og assistenter som utførte konserveringsarbeid i kirkene, og Erdmann utmerket seg ved sine grundige undersøkelser og gode dokumentasjoner. Jon Brønne, «Riksantikvarens restaureringsarbeid 1912–1994», i *Fortidsminneforeningens Årbok 2012: Riksantikvarens 100 år* (Oslo: 2012), 98.
- 26 Gerhard Gotaas til Riksantikvaren, 27. september 1939, RAA. Det er ikke beskrevet hvor i koret dette er funnet.
- 27 «Så som L.P. [Lauritz Pettersen] ligger an, kan jeg ikke finne andet end, at hvis der findes middelalder oven det hele, saa bestemmer man sig for den, ja selv om den maatte vare mager, thi L. P. er saa forfaldt, og umulig, at det blir en tvilsom afare.» Gerhard Gotaas til Riksantikvaren, 27. september 1939, RAA.
- 28 Gotaas nevner en bord som han antok var fra middelalderen, i Gerhard Gotaas til Riksantikvaren, 27. juli 1939, RAA. Denne dekoren hører vi ikke mer om, og det finnes ingen spor etter middelalderdekor i koret til Sauherad kirke i dag, i all fall ikke noe som er kjent eller beskrevet.
- 29 Gerhard Gotaas til Riksantikvaren, 4. juli 1940, RAA.
- 30 Gerhard Gotaas til Riksantikvaren, 23. august 1940, RAA.
- 31 Gerhard Gotaas til Riksantikvaren, 23. august 1940, RAA.
- 32 Gerhard Gotaas til Riksantikvaren, 19. september 1940, RAA.
- 33 Gerhard Gotaas til Riksantikvaren, 19. september 1940, RAA.
- 34 Gerhard Gotaas til Riksantikvaren, 26. september 1940, RAA.
- 35 Gerhard Gotaas til Riksantikvaren, 10. oktober 1940, RAA.
- 36 Gerhard Gotaas til Riksantikvaren, 23. mars 1941, RAA.
- 37 Uttrykket «stafbehandling» fra begrepet staffering, som er en malt dekorasjon, kan i denne sammenheng tolkes som en malerisk behandling eller supplering av manglende eller svært skadet dekor, en slags retusj.
- 38 Gerhard Gotaas til Riksantikvaren, 1. august 1941, RAA.
- 39 Gerhard Gotaas til Riksantikvaren, 16. september 1941, RAA.
- 40 Gerhard Gotaas til Riksantikvaren, 16. september 1941, RAA.
- 41 Gerhard Gotaas til Riksantikvaren, 16. september 1941, RAA.
- 42 Gerhard Gotaas til Riksantikvaren, 16. september 1941, RAA.
- 43 Gerhard Gotaas til Riksantikvaren, 15. oktober 1941, RAA.
- 44 Niels Steen til Agder stiftsdireksjon, 29. desember 1941, RAA.
- 45 Harry Fett til Niels Steen, 20. september 1941, RAA.
- 46 Gerhard Gotaas til Riksantikvaren, 15. oktober 1941, RAA.
- 47 Om konservator Alfred Hagn virkelig kom er imidlertid usikkert, og det nevnes ikke i noen av de senere brevutvekslinger.
- 48 Harry Fett til Niels Steen, 20. september 1941, RAA.
- 49 Takk til Jens Christian Eldal, Ola Storsletten og Jon Brønne for deling av informasjon. Alle tre var tidligere ansatte hos Riksantikvaren.
- 50 For eksempler ble Lothar Malskat kjent for å ha forfalsket gotiske veggmalier i domkirken i Schleswig (1937) og Mariakirken i Lübeck (1942). Volker Griese, *Schleswig-Holstein – Von Mördern, Terroristen und Betrügnern: Historische Miniaturen* (Norderstedt: 2017), 196–197.

- 51 Observasjonen er basert på en faglig og visuell vurdering. Undersøkelsen med ultrafiolett lys (UV) ga ingen entydig resultat, selv om enkelte områder fluorescerte fremfor andre. Fluorescensene kan også henge sammen med senere påførte konserveringsmidler, siden UV-lyset også avslørte renner etter et transparent middel.
- 52 Gerhard Gotaas til Riksantikvaren, 9. juli 1941, RAA.
- 53 Fett, *En bygdekirke*, 77.
- 54 Gerhard Gotaas til Riksantikvaren, 26. juni 1941, RAA.
- 55 Brønne, «Riksantikvarens restaureringsarbeider» 98.
- 56 For eksempel gjenskapte Erdmann store deler av omrammingen til pasjonsfrisen i Stiklestad kirke.
- 57 Gerhard Gotaas til Riksantikvaren, 10. september 1942, RAA.
- 58 Gerhard Gotaas til Riksantikvaren, 19. februar 1940, RAA.
- 59 Andre norske kirker som har profetrekker: Holum kirke, gallerivegg med 15 profeter og Jesus, 1648; Oddernes kirke, gallerifront, 1631; Tjøme kirke, prekestolsoppgang, 1670. Askim kirke, galleribrystningsdeler, i dag hengt opp på vegg, 14 profeter, 1679; Årdal kirke, himling, 1703; Søgne gamle kirke, gallerifront, 1726; Austre Moland kirke, gallerifront.
- 60 Sigrid Christie, *Den lutherske ikonografi*, 34–40.
- 61 *Tidens Tegn*, 19. oktober 1939. Disse egenskapene trekkes frem av flere aviser som skriver om Gotaas (f.eks. *Aftenposten* og *Dagbladet*).